

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ДЕЙНЕКА Артемій Вадимович

УДК 316.2, 316.47

**ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ ДЛЯ
СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ АГЕНТНОСТІ**

22.00.01 – теорія та історія соціології

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор соціологічних наук, доцент
Малес Людмила Володимирівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
в. о. зав. кафедри теорії та історії соціології

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, професор
Кутуєв Павло Володимирович,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря
Сікорського», завідувач кафедри соціології

кандидат соціологічних наук,
Солодько Сергій Юрійович,
Інститут соціології НАН України, науковий
співробітник відділу соціальної психології

Захист відбудеться 28 вересня 2020 р. о 10:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.30 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 03680, м. Київ, просп. Академіка Глушкова, 4д, ауд. 504.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розіслано «28» серпня 2020 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради Д 26.001.30

О. В. Мазурик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Теоретичне знання у соціології завжди організовувалося довкола кількох магістральних тематичних напрямків, котрі фіксували онтологічні параметри предметної царини соціологічної науки, окреслюючи тим самим її дисциплінарну самостійність. Одним із таких напрямків, безумовно, був і залишається до сьогодні теоретичний пошук довкола питання соціальної дії (або ширше – агентності). Як особливий предмет соціологічного аналізу соціальну дію вперше тематизував Макс Вебер, визначивши її як форму людської поведінки, пов'язану із суб'єктивним смислопокладанням та орієнтацією на дії інших людей. Згодом це визначення стало класичним, слугуючи точкою відліку для всіх подальших концепцій дії. Разом з тим, воно суттєво обмежило соціологічний дискурс про агентність, оскільки дія позиціонується тут як виключна здатність свідомих своїх вчинків людей. Проблема даного підходу полягає в ігноруванні того внеску, котрий здійснюють у соціальне життя не-людські компоненти світу. В умовах інтенсивної технологізації та інформатизації соціального життя, коли новітні винаходи та автоматизовані системи перебирають на себе все більше важливих суспільних функцій, а сучасні глобальні виклики (напр., зміни клімату) потребують уважнішого ставлення соціальних наук до непередбачуваних наслідків спільної активності людей та не-людських акторів, постає необхідність у розробці чутливого теоретико-пізнавального інструментарію, котрий дозволив би соціологам аналізувати перебіг та наслідки цієї активності.

Іншим важливим наслідком веберівського визначення соціальної дії виявилася обмежена здатність соціологічної теорії встановлювати зв'язок між суб'єктивним виміром агентності та її соціальними (поза-суб'єктивними) витоками (дилема агента і структури). За словами Брюно Латура, «найпотужніша інтуїція соціальних наук полягає у тому, що нас спонукають діяти інші, неконтрольовані нами сили». Але зазвичай ці зовнішні сили характеризують у термінах об'єктивних соціальних фактів та описують такими поняттями як цінності, норми, культурні коди, солідарність, соціальний порядок та ін. Ці поняття хоча і вказують на чинники зовнішньої зумовленості дії, але, разом із тим, закріплюють в соціологічному пізнанні розрив між мікро- і макро- рівнями аналізу, зберігаючи при цьому переважний фокус на тих факторах, котрі стосуються виключно людських агентів.

Фіксація та розв'язання означених викликів стали одним із ключових завдань теоретичного проекту, що був започаткований французькими соціологами Брюно Латуром (Bruno Latour), Мішелем Калоном (Michel Callon) і їхнім англійським колегою Джоном Ло (John Law), та здобув назву акторно-мережевої теорії (ANT – actor-network theory). Проблематика агентності людських та не-людських акторів перебуває у центрі уваги представників даного підходу, а його методологічна специфіка дозволяє підважити традиційну соціологічну проблему співвідношення мікро- та макро- рівнів соціологічного теоретизування. Основні принципи акторно-мережевої теорії як новітнього

проекту соціально-гуманітарного пізнання сформульовані у працях ключових представників цієї традиції, котрих ми перелічили вище, а також у таких авторів як Меделін Акріш (Madeleine Akrich), Франсуаза Бастід (Françoise Bastide), Аннемарі Мол (Annemarie Mol), Вікі Сінглтон (Vicky Singleton), Кевін Гетерингтон (Kevin Hetherington) та ін. Перелічені дослідниці та дослідники тією чи іншою мірою позиціонують себе як співтворців та представників акторно-мережевої теорії, але існує доволі широке коло авторів, що використовують та доповнюють доробок АНТ, працюючи в рамках власних теоретичних проектів, як-от Дж. Урі (John Urry), Д. Гаравей (Donna Haraway), Грем Харман (Graham Harman), Вібе Бейкер (Wiebe Bijker), Стівен Шейпін (Steven Shapin), Саймон Шаффер (Simon Shaffer), Девід Блур (David Bloor), Стів Вулгар (Steve Woolgar), Майкл Лінч (Michael Lynch), Гаррі Колінз (Harry Collins), Андерс Блок (Anders Blok), Торбен Елгаард Йенсен (Torben Elgaard Jensen), Генінг Шмітген (Henning Schmidgen), Едвард Сейз (Edward Sayes) та ін. Серед російськомовної автури можна відзначити праці Андрія Кузнецова, Івана Напреєнко, Дениса Сівкова, Олега Хархордіна, Андрія Корбута, Віктора Вахштайна, Олексія Тіткова, Марії Єрофєєвої, Олександра Широкова, Наталії Лебедевої, Євгенія Бикова, Олександра Ветушинського та ін. Серед вітчизняних дослідників варто окремо вирізнити дисертаційні дослідження та статті Яни Конової та Сергія Солодька, а також окремі публікації Наталії Костенко та Марини Соболевської.

Серед ключових авторів, котрі пропонували свої власні концептуалізації агентності, слід згадати Макса Вебера (Max Weber), Вільфредо Парето (Vilfredo Pareto), Альфреда Шюца (Alfred Schutz), Толкота Парсонса (Talcott Parsons), Юргена Габермаса (Jürgen Habermas), Алена Турена (Alain Touraine), Ганса Йоаса (Hans Joas), Пітера Вінча (Peter Winch), Ентоні Гіденса (Anthony Giddens), П'єра Бурдьє (Pierre Bourdieu), Маргарет Арчер (Margaret Archer), Пйотра Штомпку (Piotr Sztompka) та ін. В Україні спадок цих авторів допрацьовувався зокрема у дисертаційних дослідженнях і статтях, присвячених теоретичному синтезу в соціології, такими авторами як Марна Соболевська, Ольга Куценко, Павло Кутуєв, Анна Осипчук. Попри принципові теоретичні розбіжності між напрацюваннями перелічених авторів, агентність здебільшого розглядається ними як виключно людська спроможність, тобто у перспективі, котра, з точки зору представників АНТ, потребує проблематизації.

Попри те, що одним із центральних теоретичних здобутків АНТ вважається розробка нового погляду на проблематику агентності в соціології, котрий дозволяє аналізувати й описувати спільними поняттями діяльність людських і не-людських акторів та уникати мікро-макро розривів при побудові теоретичних моделей, існує низка складнощів, котрі не дозволяють вести мову про АНТ як про повноцінну теорію дії. Ключова складність полягає у тому, що даний підхід сформувався в межах прикладних досліджень в царині соціології науки і початково не претендував на статус самостійної соціологічної теорії дії. Тому наразі немає можливості встановити, як пов'язані між собою запропоноване в АНТ розуміння агентності та класичні соціологічні теорії дії. Почасті ставлення

ANT до цих теорій сформульовано Брюно Латуром у його програмній праці «Перезбираючи соціальне», а також в окремих статтях Марії Єрофєєвої, Едварда Сейза, Андрія Кузнєцова та Віктора Вахштайна, але цих текстів замало, щоб з'ясувати, які саме обмеження класичних теорій дії дозволяє подолати акторно-мережева теорія, і у який саме спосіб вона може це зробити. Давши відповіді на ці питання, ми змогли б розкрити евристичний потенціал акторно-мережевої теорії як підходу до концептуалізації агентності в соціології, тобто продемонструвати її переваги перед іншими соціологічними теоріями агентності та описати коло проблем, які вона дозволяє розв'язати.

Наукова проблема дослідження полягає у невідповідності між гносеологічною потребою в теоретичному інструментарії, спроможному аналізувати й описувати спільну активність людських і не-людських агентів соціального життя, та актуальним станом акторно-мережевої теорії, яка претендує на статус такого інструментарію, але не відповідає вимогам повноцінної соціологічної теорії агентності, що зумовлено браком наукових уявлень про теоретичний зв'язок між ANT і класичними соціологічними теоріями дії.

Об'єкт дослідження: акторно-мережева теорія як новітній напрям соціологічного теоретизування.

Предмет дослідження: евристичний потенціал акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності.

Мета дисертаційного дослідження полягає у розкритті евристичного потенціалу акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності через встановлення концептуального зв'язку між цим підходом та класичними соціологічними теоріями дії та унаочнення пізнавальних можливостей цього підходу.

Для досягнення вказаної мети було поставлено такі **завдання**:

- 1) З'ясувати особливості позиціонування ANT в структурі сучасного соціологічного знання;
- 2) Встановити відповідності чинного стану ANT статусу повноцінної соціологічної теорії дії;
- 3) Проаналізувати понятійний апарат класичних теорій соціальної дії (Макс Вебер, Альфред Шюц, Толкот Парсонс, Ентоні Гіденс) з позицій «антропології Модерну» (Брюно Латур, Джон Ло) задля виявлення їхніх пізнавальних обмежень і унаочнення теоретичної доцільності використання доробку ANT.
- 4) Здійснити експлікацію концептуальних засад розгляду агентності в акторно-мережевій теорії через реконструкцію її теоретичної генеалогії.
- 5) Продемонструвати концептуальну відповідність понять акторно-мережевої теорії понятійному апарату класичних соціологічних теорій дії.
- 6) Розкрити пізнавальний потенціал акторно-мережевої теорії в контексті аналізу сучасних суспільних викликів на прикладі трьох різних практичних контекстів (трансформація топоніміки міської

інфраструктури, глобальні кліматичні зміни, конструювання гендерних ідентичностей).

Методи дослідження. Для розв'язання наукової проблеми даного дисертаційного дослідження, досягнення його мети та вирішення поставлених завдань використовувався комплекс загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. Зокрема використано такі загальнонаукові методи: порівняльний аналіз (для аналізу інтелектуальних витоків досліджуваного підходу та унаочнення його специфіки на тлі класичних теорій дії), конкретно-історичний аналіз (при розгляді академічного контексту формування даного підходу), методи дедукції та узагальнення (для ідентифікації базових принципів класичних теорій дії в соціології та фіксації понятійного апарату акторно-мережевої теорії), метод синтезу (при побудові концептуального зв'язку між досліджуваним підходом та класичними теоріями дії).

Для ідентифікації місця ANT в структурі сучасного соціологічного теоретизування було використано метод аналізу наукових джерел (базою аналізу стали тематичні публікації з міжнародних онлайн каталогів SAGE та Jstor). Для аналізу ключових ліній аргументації класичних теорій соціальної дії було використано методологічну рамку «антропології модерну» (Брюно Латур, Джон Ло). Для розкриття шляхів адаптації семіотичних понять у соціологічних дослідженнях представників ANT я звернувся до методологічних принципів структуралістської методології (Клод Леві-Строс (Claude Lévi-Strauss), Альгідрас Жюльєн Греймас (Algirdas Julien Greimas)). При аналізі методологічних засад ANT я керувався принципом «інфрарефлексивності» (Брюно Латур), який передбачає постійний акцент на способах опису світу та підвищену увагу до описів, котрі виробляють залучені в соціальне життя актори. При аналізі кейсу Північного мосту я спирався на запропоновану Брюно Латуром концепцію «політики речей».

Теоретичною основою дослідження виступають насамперед роботи представників акторно-мережевої теорії Брюно Латура, Джона Ло та Мішеля Калона, прочитані крізь призму їхнього концептуального зв'язку із класичними соціологічними теоріями дії (Макс Вебер, Альфред Шюц, Толкот Парсонс, Ентоні Гіденс).

Емпірична основа дослідження. З огляду на теоретичний характер дисертаційної роботи, емпіричні дані та конкретні соціальні явища, до яких я звертаюся в тексті, мають переважно ілюстративний характер. Зокрема це результати дослідження діяльності риболовів Сен-Бріє, описані Мішелем Калоном, дослідження «берлінського ключа» та «готельного дармовиса», описані Брюно Латуром, а також технологічні обставини португальської колоніальної експансії, що описані у роботах Джона Ло. Крім того, в дисертації представлений авторський аналіз одного з об'єктів київської міської інфраструктури (Північного мосту) крізь призму принципів акторно-мережевої теорії.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у розкритті евристичного потенціалу акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності через подолання невідповідності між гносеологічною потребою в теоретичному інструментарії, спроможному аналізувати й описувати спільну активність людських і не-людських агентів соціального життя, та актуальним станом акторно-мережевої теорії, яка претендує на статус такого інструментарію, але не відповідає вимогам повноцінної соціологічної теорії агентності. Найважливіші результати, які виносяться на захист:

Вперше:

- 1) Ідентифіковано три альтернативних моделі позиціонування акторно-мережевої теорії в дискурсі сучасного соціологічного теоретизування. На основі аналізу низки тематичних наукових джерел, зібраних завдяки електронним каталогам SAGE Journals та Jstor, встановлено, що ANT в сучасній теоретичних дискусіях постає: а) як одна із новітніх версій соціології науки, котрій властива особлива увага до внеску не-людських агентів у перебіг наукових практик; б) як широкий дослідницький метод «матеріальної семіотики», котрий екстраполює логіку семіотичного аналізу в онтологічну площину з особливим акцентом на ролі матеріальних об'єктів; в) як новаторський теоретичний проект «соціології асоціацій», котра виводить свою генеалогію із праць Габріеля Тарда та протистоїть «соціології соціального» Еміля Дюркгайма. Відтак, щонайменше в одній із трьох версій ANT позиціонується як повноцінна соціологічна теорія, котра звертає особливу увагу на агентність не-людських акторів, не висловлюючи, разом із тим, свого ставлення до класичних соціологічних теорій дії і не апелюючи до відповідних авторів.
- 2) Завдяки історико-соціологічному аналізу класичних теорій дії, що здійснений з позицій «антропології Модерну», обґрунтовано, що одним із їхніх ключових засновків є теза про виключність людської здатності до осмисленої діяльності, яка ґрунтується на властивому для модерного мислення дуалізмі природи та суспільства. Цей дуалізм є критеріальним для соціологічного визначення дії, а відтак веде до формування опозиції агент-структура в соціологічному мисленні.
- 3) Розкрито концептуальний зв'язок між запропонованими в ANT поняттями (актор/актант, програма дії, випробовування сил) та класичними теоріями соціальної дії шляхом встановлення їхніх понятійних відповідників (суб'єкт дії, смисл, орієнтація на іншого). Так акторно-мережева теорія засвідчує свій евристичний потенціал для соціологічної концептуалізації агентності через прояснення свого зв'язку із класичною соціологією, що унаочнює її пізнавальні переваги, зокрема, здатність фіксувати агентність нелюдських учасників соціального життя.

Дістало подальшого розвитку:

- 1) Понятійно-категоріальний апарат сучасної української соціології шляхом адаптації запропонованих представниками акторно-мережевої теорії понять, зокрема, актор/актант, соціологія асоціацій, матеріальна семіотика, програма дії та ін., котрі, на відміну від класичних понять, дозволяють аналізувати спільну діяльність людських і не-людських агентів.
- 2) Концептуальні уявлення про фундаментальну соціологічну категорію «соціального» в контексті її переосмислення представниками ANT, де вона постає як досяжна єдність гетерогенних людських і не-людських акторів, об'єднаних спільними програмами дії та протидії іншим акторам.

Уточнено:

- 1) Запропоноване Максом Вебером тлумачення каузальності в контексті структури соціальної дії через впровадження авторського поняття «мотиваційної каузальності».
- 2) Специфіку концептуального зв'язку між теоретичним доробком представників ANT та семіотичною теорією Альгідраса Жюльєна Греймаса.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Результати даного дослідження можуть бути використані для розробки нових курсів в межах університетських навчальних програм, а також для вдосконалення програмного забезпечення дисциплін, що вже присутні у навчальних планах. Прикладна значимість отриманих результатів може бути виявлена при аналізі тих сфер суспільного життя, де особливу роль відіграють новітні технології та соціальні інновації.

Апробація результатів дослідження відбилась у виступах на 7 фахових наукових конференціях: VII Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (м. Київ, 2014 р.); «Харківські соціологічні читання» (м. Харків, 2015 р.); VI Міжнародна науково-практична конференція «Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю» (м. Київ, 2016 р.), «X Львівський соціологічний форум» (м. Львів, 2016 р.), VII Міжнародна науково-практична конференція «Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності», (м. Київ, 2016 р.); Міжнародна конференція «Мультикультурність. Гендер. Ідентичність. Квір-дослідження на радянському просторі» (м. Київ, 2017 р.); Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (м. Київ, 2017 р.); XVI Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Спільноти: суспільна уява і практики конструювання (м. Київ, 2019 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 11 публікаціях, з яких 6 наукових статей у фахових виданнях, у тому числі 1 – у

закордонному виданні та 5 публікацій в інших наукових виданнях, які засвідчують апробацію результатів дисертаційного дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел (201 найменування). Загальний обсяг дисертації становить 187 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступній частині роботи розкрита актуальність дослідження, сформульована наукова проблема, розв'язанню якої присвячено дисертаційний текст, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, позначена теоретична рамка та методи, на котрі спирається у своїй роботі автор, виявлено наукову новизну та практичне значення отриманих результатів.

Перший розділ дисертаційної роботи **«Особливості позиціонування акторно-мережевої теорії в структурі сучасного соціологічного теоретизування»** присвячено розгляду місця акторно-мережевої теорії в сучасному соціологічному знанні через огляд контекстів позиціонування даного підходу в сучасному теоретичному дискурсі соціології.

У підрозділі *1.1. Множинність і гетерогенність як визначальні риси сучасного теоретичного дискурсу в соціології* розкрито концептуальні підстави формування акторно-мережевої теорії як новітньої стратегії теоретизування та дослідження в соціології. На основі аналізу сучасної літератури про акторно-мережеву теорію, представленої в онлайн каталогах міжнародних наукових видавництв SAGE та Jstor, розкриваються основні дискурсивні контексти, в яких фігурує абревіатура ANT.

У підрозділі *1.2. Акторно-мережева теорія в структурі сучасного соціологічного знання: три стратегії позиціонування*, відштовхуючись від тези про внутрішню множинність та гетерогенність сучасного соціологічного теоретизування, на основі аналізу добірки тематичних наукових джерел було ідентифіковано три ключових способи позиціонування акторно-мережевої теорії в поточних теоретичних дискусіях: 1) *ANT як новітня соціологія науки*, котра, у відповідності до принципу «симетричного пояснення» Д. Блура, визначає царину соціологічного вивчення науки не лише контекстом, але і змістом та методами виробництва наукового знання, не редукуючи цей зміст до соціальних чинників, натомість пояснюючи його через взаємодію людських на не-людських учасників цього процесу; 2) *ANT як матеріальна семіотика*, де означений підхід постає як ширша методологічна платформа, котра, поєднуючи здобутки семіотичної та матеріалістичної традицій, формує нову перспективу для розгляду агентності через її перерозподіл між людськими акторами та матеріальними об'єктами, що також постають як активні учасники соціального життя; 3) *ANT як проект альтернативної соціології*, сформульований Б. Латуром через відмову від дюркгаймівського поняття «соціального» та побудову штучного генеалогічного зв'язку між акторно-мережевою теорією та соціологією Г. Тарда, що відкриває нові можливості для тлумачення агентності.

Другий розділ «Соціологічна класика очима акторно-мережевої теорії: класичні концепції дії у світлі дуалізму природи та культури» присвячено аналізу витоків дуалізму людських та позалюдських складових соціального життя у класичних теоріях соціальної дії. Обґрунтовується зв'язок цього дуалізму із класичною соціологічною дилемою агента і структури.

У підрозділі 2.1. *«Антропологія Модерну» Брюно Латура як теоретична рамка аналізу соціологічних концепцій дії* обґрунтовується евристична значимість створеної Латуром концепції Модерну для аналізу принципів, на котрих базуються класичні соціологічні теорії дії. Зокрема, з опорою на працю Латура «Ми ніколи не були сучасними» детально аналізуються витoki розмежування між царинами культури та природи і його значення для соціологічної теорії дії.

У підрозділі 2.2. *Теорія дії Макса Вебера: мотиваційна каузальність в структурі соціологічного мислення* в перспективі латурівської «антропології Модерну» розглядається теорія соціальної дії Макса Вебера. На підставі аналізу текстів класика встановлюється основоположне значення поділу між людьми та не-людьми для його розуміючої соціології. Це розрізнення базується на особливому уявленні про каузальність в неокантіанській традиції, представником якої є Вебер. Підставою для цього розмежування слугує зв'язок поняття дії із поняттям мотиву як особливої смислової єдності, що може слугувати рушієм для осмисленої людської поведінки.

У підрозділі 2.3. *Рецепція веберівської теорії дії в соціальній феноменології Альфреда Шюца та структурно-функціоналізмі Талкота Парсонса* йдеться про розвиток базових інтуїцій соціології Вебера у двох найвизначніших теоретиків дії середини ХХ століття. Виявлено, що, попри відмінність теоретичних підстав та філософського тла концепцій дії Шюца і Парсонса, вони однаково наслідують дуалізм людських та не-людських компонентів світу, котрий слугує їм ґрунтом для розвитку своїх версій протиставлення індивідуального діяча об'єктивним чинникам суспільного життя. У Шюца це розрізнення виливається в ідею зумовленості людської дії «суспільним запасом знання» та «об'єктивованим каталогом мотивів», а у Парсонса йдеться про зумовленість перебігу людської дії культурними нормами. Обидва варіанти є різними теоретичними версіями тієї ж дилеми агента і структури.

У підрозділі 2.4. *Проблематика агентності у теорії структурації Ентоні Гіденса* розглядається одна зі спроб подолання означеної вище дилеми агента і структури в рамках новітнього теоретичного синтезу. З огляду запропонованої тут аналітичної рамки (визначеної як «антропологія Модерну» Б. Латура), ця спроба теоретичного синтезу є недостатньою, оскільки вона ставить собі за мету подолати, спираючись на поняття «практики», дуалізм суб'єктивних і об'єктивних чинників суспільного життя, залишаючи при цьому непорушним дуалізм природи і культури.

У третьому розділі дисертаційного дослідження «**Акторно-мережева теорія як соціологічний інструментарій концептуалізації агентності**»

актуалізується евристичний потенціал ANT для створення соціологічної концепції дії за межами дуалізму природи та культури.

У підрозділі 3.1. *Особливості застосування семіотичних понять в ANT: метод і онтологія* розглянуто сітку базових понять, котрими користується даний підхід для аналізу агентності, серед них виокремлюється чотири базових поняття: наратив, актор/актант, випробовування сил, програма дії. Ці поняття постають як адаптована для конкретних цілей соціологічного дослідження мережа семіотичних понять, запозичених у А. Ж. Греймаса. Функціональність цих понять демонструється на прикладах конкретних досліджень, проведених представниками ANT.

У підрозділі 3.2. *Агентність як репрезентація: семіотичний та політичний виміри* актуалізується політичний зміст виробленого в межах ANT поняття агентності. Тут проводиться аналогія між семіотичним та політичним розумінням репрезентації та розкривається евристичний потенціал цього поняття для подолання дуалізму «мікро-» та «макро-» рівнів суспільного життя. Також через запропоновану Б. Латуром ідею «політики речей» (Dingpolitik), актуалізується здатність матеріальних об'єктів бути важливим атрактором політичного життя.

У підрозділі 3.3. *Нове розуміння агентності в світлі сучасних екологічних викликів* розкриваються концептуальна доцільність використання нового розуміння агентності у контексті аналізу змін клімату, де планета постає не стільки середовищем існування людських суспільств, скільки мережею гетерогенних акторів, котрі одночасно відчують на собі специфіку життя в умовах «нового кліматичного режиму» (Б. Латур). В цій перспективі відбувається релятивізація «системи координат» лівих та правих політичних ідеологій, на зміну яким приходять політичні протистояння довкола розв'язання глобальних екологічних викликів та розподілу відповідальності за їхні передумови і наслідки.

У підрозділі 3.4. *ANT як оптика гендерного аналізу: перспективи небінарних концептуалізацій агентності в політиці* розкривається актуальність ідей представників акторно-мережевої теорії в аналізі концептуальних стратегій, якими послуговуються соціальні вчені та політичні активісти, займаючись квір, ЛГБТ+ або гендерною проблематикою. Спільним знаменником для цих напрямків слугує логіка соціального конструктивізму, котра має як помірковані, так і радикальні форми. Стверджується, що ключовим теоретичним інструментом соціального конструктивізму є протиставлення природи та культури, котре також є однією з бінарних опозицій, яку можна підважити за допомогою концептуального інструментарію акторно-мережевої теорії.

ВИСНОВКИ

Дане дослідження присвячено розв'язанню наукової проблеми, що полягає у невідповідності між гносеологічною потребою в теоретичному інструментарії, спроможному аналізувати й описувати спільну активність людських і не-

людських агентів соціального життя, та актуальним станом акторно-мережевої теорії, яка претендує на статус такого інструментарію, але не відповідає вимогам повноцінної соціологічної теорії агентності, що зумовлено браком наукових уявлень про теоретичний зв'язок між ANT і класичними соціологічними теоріями дії. В ході роботи нам вдалося обґрунтувати, чому саме тематика агентності і соціальної дії може вважатися однією з центральних тем теоретичного пізнання в соціології. Соціологія сформувалася як наука про особливості суспільної поведінки людини та її екзистенційні детермінанти, і саме цей контекст задавав основні напруження в соціологічних теоріях дії. Для його аналізу ми звернулися до тих напрацювань, котрі містять у своєму арсеналі акторно-мережева теорія. Сам цей напрям, хоча і набуває все більшої популярності в статусі соціологічної теорії, проте не має чіткої дисциплінарної ідентичності і, як ми з'ясували, найчастіше фігурує у сучасних теоретичних дискусіях у трьох амплуа: як одна із новітніх парадигм у соціології науки, як більш загальний дослідницький метод, відомий також як «матеріальна семіотика», або як фундаментальний теоретичний проект, відомий під назвою «соціологія асоціацій» та протиставляється т. з. «соціології соціального».

Попри розбіжності у можливих інтерпретаціях та оцінках, усіх дослідників із когорти ANT об'єднує ряд методологічних принципів, серед яких ключовими є релятивізація дуалізму природи і культури та розширення кола релевантних для соціологічного аналізу об'єктів, в котре потрапляють речі, технологічні артефакти, живі організми, комп'ютерні програми і т. д. Ці «нові» складові суспільного життя тлумачаться не лише як пасивні посередники людських дій, але і як носії власного потенціалу агентності. Сама ж релятивізація опозиції між природними та суспільними (культурними) явищами є основною складовою дослідницької оптики, котру такі автори як Б. Латур і Дж. Ло називають «антропологією Модерну». Цю оптику ми обрали для історико-соціологічного аналізу ключових соціологічних теорій дії. Аналіз аргументації таких теоретиків як М. Вебер, А. Шюц, Т. Парсонс і Е. Гіденс продемонстрував, що базові принципи їхніх теорій спираються на тезу про онтологічну виключність людини, котра досягається завдяки її здатності до осмисленої діяльності. Нам вдалося продемонструвати, що у працях основних класиків теорії дії присутній дуалізм природи і суспільства, котрий, накладаючись на логіку соціологічного пояснення, призводить до появи у соціологічному мисленні дуалізму агентності і структури.

Окресливши у такий спосіб проблемне поле, ми перейшли до розгляду ключових концептів акторно-мережевої теорії у їхньому зв'язку і контекстом класичних соціологічних теорій дії. Розгляд низки адаптованих у ANT семіотичних понять засвідчив, що існує можливість вести мову про становлення акторно-мережевої теорії дії, котра буде здатна запобігти поділу на людських учасників дії та її «не-людські» обставини або засоби, релятивізувати співвідношення між мікро- і макроакторами суспільного життя та уникнути дилеми агента і структури, котра протягом довгого часу залишалась одним із ключових викликів соціальної теорії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових наукових виданнях:

1. Дейнека А. В. Проблематика смислу та смислотворення в контексті соціологічних теорій Нікласа Лумана та Ентоні Гіденса / А. Дейнека // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: соціологія. – 2013. – №4. – с. 69–74.
2. Дейнека А. В. Факультетські кафедри в уявленнях студентів: спроба феноменологічного аналізу значимих смислових структур у царині освіти / А. В. Фітисова, А. В. Дейнека // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: соціологія. – 2014. – с. 51–57.
3. Дейнека А. В. Соціальна топологія та проблематика агентності у акторно-мережевій концепції Джона Ло / А. Дейнека / Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. – 2015. – №28. – с. 43–50.
4. Дейнека А. В. Стратегії позиціонування акторно-мережевої теорії в дискурсі сучасного соціологічного теоретизування / А. Дейнека. – Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. – 2017. – №1 (32). – с. 60–77.
5. Дейнека А. В. Квір-теорія по той бік конструктивізму та есенціалізму: чи можливо позбутися бінарного мислення? / А. Дейнека // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. – 2017. – №33. – с. 80–88.
6. Дейнека А. В. Антропология Модерна как методологическая рамка анализа теорий социального действия / А. Дейнека // Universum: общественные науки. – 2017. – №11. – с. 4–8 (іноземне видання).

Публікації в інших наукових виданнях:

1. Дейнека А. В. Евристичні можливості акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності / А. Дейнека // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Випуск 21. – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. – с. 86–89.
2. Дейнека А. В. Ключові напруження класичних інтерпретацій соціальної дії: в пошуку концептуальної альтернативи / А. Дейнека // Шевченківська весна – 2015: психологія, військові науки, соціологія, філологія. Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., 2015. – с. 189–191.
3. Дейнека А. В. Візуальна метафорика в соціології як симптом або як нам жити після Брюно Латура / А. Дейнека // Соціологія та сучасні соціальні трансформації: матеріали VII Міжнародної конференції студентів та молодих науковців. – К., 2014. – с. 27–29.

4. Дейнека А. В. Агентність і репрезентація у світлі акторно-мережевої теорії: політичний та семіотичний аспекти / А. Дейнека // Держава та глобальні соціальні зміни. 25 років української незалежності. Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (29–30 листопада 2016 р.). – Київ, Одеса: «Айс Принт», 2016. – с. 165–166.
5. Дейнека А. В. Поняття програми дії в ant як інструмент фіксації розподілу агентності між акторами / А. Дейнека // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Спільноти: суспільна уява і практики конструювання. Матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Спільноти: суспільна уява і практики конструювання», 18-19 квітня 2019 р., (м. Київ) / Наукове видання / Київський національний університет імені Тараса Шевченка [під ред. к. ф.- м. н. Горбачика А. П., д. соц. н. Куценко О. Д., д. соц. н. Судакова В. І., д. соц. н. Мазурика О. В. д. соц. н. Петрушиної Т. О. к. ф.-м. н. Сидорова М. В.-С.]. – К.: Логос, 2019. – С. 30–33.

АНОТАЦІЯ

Дейнека А. В. Евристичний потенціал акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2020.

Дане дослідження присвячено розв’язанню наукової проблеми, що полягає у невідповідності між гносеологічною потребою в теоретичному інструментарії, спроможному аналізувати й описувати спільну активність людських і не-людських агентів соціального життя, та актуальним станом акторно-мережевої теорії, яка претендує на статус такого інструментарію, але не відповідає вимогам повноцінної соціологічної теорії агентності, що зумовлено браком наукових уявлень про теоретичний зв’язок між ANT і класичними соціологічними теоріями дії.

В роботі показано, чому тематика агентності є однією з центральних тем теоретичного пізнання в соціології. Для розгляду цієї теми ми звернулися до доробку акторно-мережевої теорії. Дослідження доводить, що у працях класиків теорії дії присутній дуалізм природи і суспільства, котрий, накладаючись на логіку соціологічного пояснення, призводить до появи у соціологічному мисленні дуалізму агентності і структури. Концепти акторно-мережевої теорії нерозривно пов’язані із контекстом класичних соціологічних теорій дії. Аналіз адаптованих у ANT семіотичних понять засвідчив можливість вести мову про становлення акторно-мережевої теорії дії, котра буде здатна запобігти поділу на людських учасників дії та її «не-людські» обставини або засоби, релятивізувати

дилему агента і структури, котра протягом довгого часу залишається одним із ключових викликів соціальної теорії.

Ключові слова: агентність, соціальна дія, акторно-мережева теорія, Брюно Латур, Джон Ло, Мішель Калон, антропологія модерну, актор, актант, програма дії, нарратив.

АННОТАЦІЯ

Дейнека А. В. Эвристический потенциал акторно-сетевой теории для социологической концептуализации агентности. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.01 – теория и история социологии. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины, Киев, 2020.

Данное исследование посвящено решению научной проблемы, заключающейся в несоответствии между гносеологической потребностью в теоретическом инструментарии, способном анализировать и описывать совместную активность человеческих и не-человеческих агентов социальной жизни, и актуальным состоянием акторно-сетевой теории, претендующей на статус такого инструментария, но не отвечающей требованиям полноценной социологической теории агентности, что обусловлено недостатком научных представлений о теоретической связи между ANT и классическими социологическими теориями действия.

В работе показано, почему тематика агентности является одной из центральных тем теоретического познания в социологии. Для рассмотрения этой темы мы обратились к наработкам акторно-сетевой теории. Исследование доказывает, что в трудах классиков теории действия присутствует дуализм природы и общества, который, при наложении на логику социологического объяснения, приводит к появлению в социологическом мышлении дуализма агентности и структуры. Концепты акторно-сетевой теории неразрывно связаны с контекстом классических социологических теорий действия. Анализ адаптированных в ANT семиотических понятий даёт возможность говорить о становлении акторно-сетевой теории действия, которая будет способна избежать разделения на людей как субъектов действия и его «не-человеческие» обстоятельства или средства, релятивизировать дилемму агента и структуры, которая в течении долгого времени остаётся одним из ключевых вызовов социальной теории.

Ключевые слова: агентность, социальное действие, акторно-сетевая теория, Брюно Латур, Джон Ло, Мишель Каллон, антропологія модерна, актор, актант, программа действия, нарратив.

ANNOTATION

Deineka A.V. Heuristic potential of actor-network theory for the sociological conceptualization of agency. - Manuscript.

Dissertation for the candidate degree in sociology, specialty 22.00.01 – theory and history of sociology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kiev, 2020.

This research is devoted to the solution of the scientific problem, which consists in the mismatch between the gnoseological need for theoretical instrument capable of analyzing and describing the common activity of human and non-human agents of social life, and the actual state of the actor-network theory, claiming the status of such instrument, but does not meet the requirements of the full-fledged sociological theory of agency, which is due to the lack of scientific understanding of the theoretical relationship between ANT and classical sociological theories of action.

The thesis shows why the issue of agency and social action can be considered as one of the central problems of theoretical knowledge in sociology. Sociology was formed as a science of peculiarities of human social behavior and its external determinants, and this context set the main tensions in sociological theories of action. To analyze it, we turned to those developments that the actor network theory contains in its arsenal. This approach, although increasingly popular as a new sociological theory, does not have a clear disciplinary identity and, as we have found, most often appears in contemporary theoretical discussions in three ways: as one of the newest paradigms in the sociology of science, as a general research method, also known as «material semiotics», or as a fundamental theoretical project known as “sociology of associations”, contrasted with the so-called «sociology of social».

Despite differences in possible interpretations and assessments, all ANT researchers are united by a number of methodological principles, among which the key ones are relativization of the duality of nature and culture and expansion of the range of objects relevant for sociological analysis, which now includes things, technological artifacts, living organisms, computer programs, etc. These «new» components of social life are interpreted not only as passive mediators of human actions, but also as agents themselves. The relativization of the opposition between natural and social (cultural) phenomena is the main component of research lens, which authors such as Bruno Latour and John Law call «anthropology of the moderns». We chose this optics as a tool for conceptual retrospection of the key sociological theories of action.

The analysis of the arguments of such theorists as M. Weber, A. Schutz, T. Parsons and A. Giddens showed that their theories support the thesis about human ontological exclusivity, which is based on the ability to meaningful activity. We have managed to demonstrate that in the works of the main classics of action theory there is the dualism of nature and society, which, superimposed on the logic of sociological explanation, leads to the appearance of agency and structure dualism in sociological thinking.

Having highlighted the problem field in this way, we switched to the consideration of the key concepts of actor-network theory in their connection and the context of

classical sociological theories of action. The consideration of a number of semiotic concepts adapted to ANT has shown that there is an opportunity to lead the language of the formation of an actor-network theory of action, which will be able to prevent the division of human actors and its "non-human" circumstances or means, to relativise the relationship between micro-and macro-actors in public life and to avoid the dilemmas of the agent and the structure, which for a long time remained one of the key challenges of social theory.

We then proceeded to consider the key concepts of actor-network theory in their relation and the context of classical sociological theory of action. Consideration of a number of semiotic concepts adapted in ANT has shown that it is possible to talk about appearance of the actor-network theory of action which will be capable to prevent divisions into human participants of action and its «non-human» circumstances or means, to relativize the agent-structure dilemma which remains for a long time one of key challenges of the social theory.

Key words: agency, social action, actor-network theory, Bruno Latour, John Law, Michel Callon, anthropology of the Modernity, actor, actant, narrative.

Дейнека Артемій Вадимович

**ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ ДЛЯ
СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ АГЕНТНОСТІ**

22.00.01 – теорія та історія соціології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Відповідальна за випуск
доктор соціологічних наук, доцент Малес Людмила Володимирівна